

"הצור תמים פעלו" חייה ומותה של רחל כהזגמה לשכר ועונש

הקדמה

נושא זה של שכר ועונש - הנקרא בשם אחר: בעיית הגמול - הוא נושא שהעיסוק בו הוא בעייתי, שכן מתיימרים אנו כביכול להבין דרכי הנהגתו של הקב"ה. משה רבינו ע"ה בבקשתו "הודיעני נא את דרכך" נענה באופן חלקי וסתום: "וראית את אחורי ופני לא יראו", אבל לכדי ידיעת הנהגת ה' את עולמו - לזאת לא נענה הקב"ה למשה; ומה נרצה להבין אנו?

אולם לא נוכל להתעלם מבעיה זו, שכן יש כאן סתירה בין אמונתנו כי "צדיק וישר הוא", לבין מה שאנו רואים במציאות. בנסיון החיים אין אנו רואים את אמיתת אמונתנו, אלא את עוולות החיים. מאחר וגם הנביאים שאחר משה רבינו עסקו בנושא זה, נאחזו בשולי גלימתם ונסה להבין מדבריהם את פתרונה של בעיה זו.

הצגת השאלה ע"י הנביאים

ירמיהו הנביא זועק שאלה זו במלוא חריפותה:

צדיק אתה ה' כי אריב אליך, אך משפטים אדבר אתך: מדוע דרך רשעים צלחה, שלו כל בגדי בגד? (ירמיה יב, א)

ירמיהו הנביא אכן פותח בהנחת היסוד של המאמין: "צדיק אתה ה'"; הוא אף ממעט ביכולתו להתמודד עם דרכי הנהגת ה' את עולמו: "כי אריב אליך". אך בכל זאת אין הוא יכול לשתוק, כי אשר ראות עיניו אינו מתיישב עם ידיעתו. חבקוק הנביא שואל בתחילת משאו את שאלתנו:

המשא אשר חזה חבקוק הנביא.

עד אנה ה' שועתי ולא תשמע, אזעק אליך חמס ולא תושיע!

למה תראני אָן ועמל תביט, ושד וחמס לנגדי, ויהי ריב ומדון ישא.

על כן תפוג תורה ולא יצא לנצח משפט, כי רשע מכתיר את הצדיק, על כן יצא משפט מעקל (חבקוק א, א-ד).

יונה הנביא מבקש למות בגלל אי-יכולתו ליישב סתירה זו. הוא בורח מפני הקב"ה ואין הוא רוצה ללכת בשליחותו. דומה כי יונה עצמו מפרש את סיבת בריחתו:

וַיֵּרַע אֶל יוֹנָה רְעָה גְדוּלָה וַיֵּחָר לוֹ.

ויתפלל אל ה' ויאמר: אנה ה', הלא זה דברי עד היותי על אדמתי, על כן קדמתי לברח תרשישה, כי ידעתי כי אתה אל חנון ורחום ארך-אפים ורב-חסד ונחם על הרעה.

ועתה ה' קח נא את נפשי ממני, כי טוב מותי מחיי (יונה ד, א-ג).

ואין הדבר מובן: מדוע מידות הרחמים של הקב"ה הן סיבת בריחתו? אולם בהשוואת המידות, אלו הנזכרות ע"י יונה לאלו הנאמרות ע"י משה, תובן הסיבה. משה מוסיף גם את מידת האמת: "ארך-אפים ורב-חסד ואמת" (שמות לד, ז). את האמת משמיט יונה, כי "ארך-אפים", "לפנים משורת הדין", "אל מלך יושב על כסא רחמים" - הכל קיים כאן, אבל אמת - אין הוא מוצא בהנהגת הקב"ה. על כן מבקש הוא שיטול הקב"ה את חייו.

אין צורך לומר כי כל ספר איוב טובב סביב שאלה זו.

תשובת ה' לנביאים

הקב"ה משיב לירמיהו:

"כי את רגלים נצתה וילאוך - ואיך תתחכה את הסוסים? ובארץ שלום אתה בוטח - ואיך תעשה בגאון הירדן?!

כי גם אחיך ובית אביך - גם המה בגדו בך, גם המה קראו אחריך מלא; אל תאמן בם כי ידברו אליך טובות (ירמיה יב, ה-ו).

מהי תשובתו של הקב"ה?

למעשה אין כאן תשובה. אלא ממידת קל-וחומר מפורש אומר הקב"ה לירמיהו: אין אתה מסוגל להבין בתפיסתך המוגבלת את פתרונה של בעיה זו. ואלו דברי הרד"ק:

וזה פירוש המשל: הנה אתה בין בני-אדם כמותך, ואינך יודע דעתם וסודתם, שהרי אמרו להאכילך סם המוות ולא ידעת ולא הרגשת בהם, אם לא הודעתך;

ואתה איך תרצה לדעת דעתי וסודותי בהנהגת העולם בהצלחת הרשעים ורעת הצדיקים בעולם הזה? לפיכך שתוק, ואל תהרהר אחר מידותי.

אולם מדברי רבותינו המובאים ברש"י שם, יתכן שהקב"ה משיבו תשובה אחרת במקצת:

ומדרש רבותינו: אם על שכר שלוש פסיעות שרץ נבוכדנצר לכבודי בימי מרוחך בלאדן אתה תמה שהרביתי גדולתו כל-כך, מה תתמה עוד כשתראה שילום שכר שאשלם לצדיקים שרצו לפני כסוסים?

לאמור: אין אתה רואה את התמונה בשלימותה, ובראיית חלק מן התמונה יוצאת התמונה מעוותת. שני פירושים אלו נאמרים כתשובה לחבקוק:

על משמרתי אעמדה ואתיבבה על מצור, ואצפה לראות מה ידבר בי ומה אשיב על תוכחתי.

ויענני ה' ויאמר: כתב חזון וּבְאֵר על הלחות למען ירוץ קורא בו. כי עוד חזון למועד וּפְחַח לַקֶּץ ולא יכזב. אם יתמהמה חֶכֶה לו, כי בא יבא, לא יאחר.

הנה עֲפֹלָה לא יִשְׂרָה נפשו בו, וצדיק באמונתו יחיה! (חבקוק ב, א-ד)

"עוד חזון למועד" - יש עוד עתיד, ואז תתגלה התמונה בשלימותה.

"צדיק באמונתו יחיה" - הצדיק אינו מהרהר אחר מידותיו של הקב"ה, אלא מקבל עליו את האמונה בצורתה התמימה.

גם איוב וגם יונה מקבלים את התשובה על מוגבלותם ואי-יכולתם לראות דברים כהווייתם.

נסה לעמוד על תשובת ה' לירמיהו ולחבקוק - שאין לרון על-פי ראיית פרט בודד, ורק מתוך התבוננות בכל הפרטים נראה את הצדק האלוקי - בהבנת פרשת חייה ומותה של רחל אמנו.

סיבת מותה של רחל

רחל מתה בצעירותה, בעת לידתה את בנימין. שאלת מותה הטרידה את חז"ל ואת פרשני המקרא. הרמב"ן בפירושו לתורה (ויקרא יח, כה) כותב:

והשם לו לבדו נתכנו עלילות, שמתה רחל בדרך בתחילת בואם בארץ, כי בזכותה לא מתה בחוצה לארץ, ובזכותו לא ישב בארץ עם שתי אחיות והיא היתה הנישאת באיסור האחווה.

קשה לעכל את פירושו ואת נימוקו כי היא "הנישאת באיסור האחוה". אמנם מבחינה מעשית-טכנית היא זו הנישאת שניה, לאחר שלא אחותה נישאה ליעקב לפניה. אך האם אין רקע לכל אותה מעשה? האם לא בעבורה עבד יעקב ללבן שבע שנים, בהם חלמה על בניית בית-ישראל ביחד עם יעקב בעלה? יעקב לקח בחשבון את דרכי רמאותו של לבן ומסר סימנים לרחל, ובראות רחל את לאה נכנסת לחופתה לא קנאה ורצון-נקם מילאו את ליבה ומוחה, אלא "שמה תבטיש אחותי". לכן מוסרת היא את הסימנים לאחותה, זו אשר נישאת למיועד להיות בעלה. אין זו אלא מסירות נפש אצילית של רחל למען אחותה! האם נוכל לקבל את הטיעון כי היא הנישאת באיסור האחוה? זו מצוה וזו שכרה?!

במדרש (ב"ר פל"ד, ד) מצאנו הסבר אחר:

על דעתיה דרבי יוסי: לא מתה אלא מקללתו של זקן, שנאמר: "עם אשר תמצא את אלהיך לא יחיה", והיה כשגגה היוצא מלפני השליט: "ותגנוב רחל וגו' ותמת רחל וגו'".

וכן כתב רש"י (לא, לב ד"ה לא יחיה):

ומאותה קללה מתה רחל.

יש להתבונן: מה ראתה רחל לגנוב את התרפים אשר לאביה?

רש"י (לא, יט) בעקבות חז"ל, כותב:

"ותגנוב את התרפים" - להפריש את אביה מעבודת אלילים נתכוונה.

האברבנאל תמה על טעם זה, ואלו דבריו:

איך נתפתתה רחל לגנוב את התרפים אשר לאביה? האם חשבה להרחיק מעכו"ם, כדבריהם ז"ל? באמת סכלות גדול יהיה זה לה בחשבה כי לעת זקנתו בתו תטה את ליבו! ואם היות שנגנבו ממנו התרפים - יעשה לו אלוהים אחרים תחתיהם!

ועוד יש לשאול: מדוע דווקא עתה גנבה את התרפים כדי להפרישו מעכו"ם, ולא עשתה כן במשך כל השנים שהיתה בבית אביה?
עוד טעם מצאנו בחז"ל (פרקי דרבי אליעזר, פל"ה):

ומניין שהתרפים מדברים? שנאמר "כי התרפים דברו און". לפיכך גנבתם רחל, שלא יגידו ללבן שברך יעקב.

גם טעם זה של חז"ל צריך ביאור, כטענת האברבנאל בפירוש הקודם: "יעשה לו אחרים תחתיהם".

הרב יהושע בכרך (מה בין שאול לדוד, עמ' 223-224) מעלה הסבר אחר מדוע גנבה רחל את התרפים:

לשון אחרת מצאנו במדרש תנחומא, ודומה לה בפרקי דר"א: "למה גנבה אותם? כדי לעקור מבית אביה עבודה-זרה נתכוונה". ובפר"א: "כדי להכרית שם עכר'ם מבית אביה". אולי נשמע כי לא נתכוונה רחל אלא לעקור ספיחי עבודה-זרה, שאולי דבקו במישהו מן ההולכים עכשיו מבית אביה מבניו של יעקב...

הילדים הרכים של יעקב, אשר נולדו בבית לבן הארמי ואשר גדלו על ברכי סבא זה, אשר בוודאי היה משתעשע אתם באהבתו אותם, והם ראו אותו גם בקלקלתו בעבודת-כוכבים ובתרפים אשר לו. ואם גם לא שיתפס ולא לימדם ולא ניסה להשפיע עליהם, אך אולי בכל זאת נתן להם מגדנות ביום אידיהם ודבק בדיהם מאומה מן החרם הזה? על כן גנבה רחל את התרפים. והיא לא נתכוונה אלא לשם שמים... וכדי לעקור מלב בניו ומלב כל אלה אשר עמו, ולטהרם מכל מחשבת פיגול אשר ראו בבית אביה. על כן לקחה רחל על עצמה לעשות מעשה רב-רושם, בבטלה לעיניהם את עבודתו הזרה בדרך היתול.

הכתוב מסמין את גניבת התרפים ע"י רחל ל-"ויגנב יעקב את לב לבן" (לא, כ). כוונת הכתוב להקיש גניבות אלו, וללמדנו כי כוונה אחת לשתייהן. על הפסוק "ויגנב יעקב את לב לבן" הקשה האברבנאל:

כי איך גנב את לבבו בעבור שלא הגיד לו את אשר הוא עושה? האם הגיד לבן ליעקב גם כן את כל מעשיו?

הרב בכרך (שם, עמ' 220) מבאר, שהכתוב ביעקב מקביל לכתוב ביציאת ישראל ממצרים:

גם ביציאת מצרים נאמרה בריחה: "ויגד למלך מצרים כי ברח העם". באותה לשון שנאמרה בלבן, ובאותו מספר ימים שהשיג לבן את יעקב השיג פרעה את ישראל. גם ביציאת מצרים היתה גניבת לב פרעה מכוונת ומחושבת מראש... אין צורך לומר כי יעקב היה מעוניין כי ירדוף לבן אחריו, אם כי בדיעבד יכול היה להיות מרוצה מזה שנתן לו ההזדמנות להגיד לו את כל אשר עם ליבו עליו.

גם רחל מעוניינת היתה שלבן ירדוף אחריהם, כדי שתוכל להתלוצץ באילילים.

ואכן מגיע לבן ומחפש את אלוהיו הגנובים:

ומסביב לכל זה הסתובבו הילדים... והמה ראו וכן תמהו: מה מחפש סבא שם באהלים? למה מישש את כל כליהם וכרי גמליהם? את אלוהיו הוא מחפש כי נגנב ממנו אלוהיו ועדיין לא מצאו! ועדיין לא חזר בו זקן זה מקלקולו, ולא אמר אלוה גנוב אין בו ממש.
א"ר איבו: כיון ששמעו שבטים כך, אמרו: "בושנו בך, אבי-אמנו, שלעת זקנתך אתה אומר: למה גנבת את אלוהי" (ב"ר פע"ד, ו).

אך אליה וקוץ בה. אמנם מטרתה של רחל היא נשגבה. הרצון לעקור מבנה ומבני יעקב האחרים צל-צילה של נטיה לעבודה-זרה הוא יעד חשוב ביותר; אך יחד עם זאת, הרי היא מצערת את אביה וגורמת לביזויו. ביהדות אין המטרה מקדשת את האמצעים, ואפילו אם המטרה נשגבה ונעלה: "ובצע בְּרַךְ נֶאֱמַר ה'" (תהלים י, א); "כי אני ה', אהב משפט, שֵׁנָא גַזַל בעולה" (ישעיה סא, ח). אכן, על אף כל שגב המטרה, חטאה בזה רחל, ועל כן באה קללתו של יעקב, ומאותה קללה מתה רחל.

יעקב ויוסף במצרים

בשעה שחש יעקב כי קרבו ימיו למות הוא קורא אליו את בנו יוסף ומצווהו לקבור אותו במצרים. אין הוא מסתפק בהבטחת יוסף, ומבקש ממנו שישבע לו על הדבר, וכך אמנם עושה יוסף (פרק מז, כח-לא). על פניו נראה שפרשת קבורת יעקב בא"י הינה פרשה סגורה וחתומה בשבועת יוסף. לאחר מכן, בפרק מ"ח:

- (א) ויהי אחרי הדברים האלה, ויאמר ליוסף: הנה אניך חולה...
(ג) ויאמר יעקב אל יוסף: אל שדי נראה אלי בלוח בארץ כנען ויברך אתי...
(ה) ועתה שני בניך הנולדים לך בארץ מצרים עד באי אליך מצרימה - לי הם...
(ז) ואני בבאי מפדן מתה עלי רחל בארץ כנען בדרך בעוד כברת-ארץ לבא אפרתה, ואקבֶּרָה שם בדרך אפרתה הוא בית-לחם.
(ח) וירא ישראל את בני יוסף...
(ט) ויאמר: קָחֶם נָא אֵלַי וְאִבְרַכְם.

מבנה הפסוקים וסדרם מעורר כמה קשיים:

- א. מה עניינו של פסוק ז', ומדוע אומר אותו יעקב ליוסף?
ב. אם כדברי חז"ל, שזו התנצלות של יעקב לפני יוסף, על שהוא מטריח את יוסף לקבורו בא"י, "ולא כך עשיתי לאמך" - צריכה פרשה זו להיות בחלק הראשון

של הפרשה, בסוף פרק מ"ז. מדוע העלה יעקב נושא זה לאחר שכבר נשבע לו יוסף על הדבר הזה?

ג. מדוע פסוק זה נמצא בין שני עניינים העוסקים בבני יוסף?

שני עניינים מטרידים את מנוחתו של יעקב באחרית ימיו: הראשון - שלא יעשוהו מצרים עבודה-זרה; על כן מבקש יעקב את יוסף שיקברהו בא"י, ויוסף אף נשבע על כך.

הענין השני - מצב בניו ובני-בניו במצרים. פרשת ויגש מסתיימת במצב מדאיג מאוד מבחינתו של יעקב: "וישב ישראל בארץ מצרים בארץ גשן ויאחזו בה" (מז, כז). בני ישראל אינם גרים בארץ גושן בלבד; הם נאחזים בה. יעקב אבינו חושש שמא בהגיע השעה לצאת ממצרים לא ירצו בניו לצאת ממנה. על כן נוקט יעקב בשני אמצעים: א. הוא הופך את בני יוסף לשבטים, וע"י כך יהיה ליוסף אינטרס מוגבר לעשות כל מאמץ כדי שבני ישראל לא ישארו במצרים. והאמצעי השני: יעקב מנגן על מיתרי הרגש של יוסף: "ואני בבאי מפדן מתה עלי רחל", ועל-פי הדיבור קברתיה שם בדרך אפרת, כדי שתהא עזרה לבניה כשיגלם נבזרדן:

"ותמת רחל ותקבר בדרך אפרת". מה ראה אבינו יעקב לקבור את רחל בדרך אפרת? אלא צפה יעקב אבינו שהגלויות עתידות לעבור שם, לפיכך קברה שם כדי שתהא מבקשת עליהם רחמים. הדא הוא דכתיב: "קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים, רחל מבכה על בניה" (ב"ר פפ"ב, ד"ה ויצב יעקב).

ואם חלילה ישארו ישראל במצרים - לחינם קברתיה בדרך. בשני דרכים אלו מנסה יעקב להשפיע על יוסף שיעשה כל אשר לאל ידו כדי שיצאו ישראל ממצרים.

רחל אם הבנים

"כדי שתהא עזרה לבניה"; "רחל מבכה על בניה" - האם רק בניה הם, או שמא יותר מבניה - בני-אחותה הם? האם לא היתה לאה ראויה להיקרא אם הבנים? מי שמוכנה היתה במסירות נפש לעשות מעשים, שתשלם עליהם במחיר חייה כדי שלא תתבייש אחותה וכדי לחנך את הילדים - היא הראויה להיקרא אם הבנים. לכן לא פלא הוא שבמקום שלא הצליחו האבות והאמהות מצליחה רחל. מסירות נפשה למען אחותה ולמען הילדים מקנה לה מעמד מיוחד. הקב"ה בכבודו ובעצמו מעיד על כך (תנדבאר פכ"ח, ד"ה בני יצאוני):

"בני יצאוני ואינם" - הואיל וגלו ישראל לבין אומות העולם, לא היתה בדעתו של הקב"ה להחזירם למקומם, עד שעמדה רחל בתפילה לפני הקב"ה.

אמרה לפניו: ריבונו של עולם, היזכר לו שלא הקפדתי על צרה שלי, ולא עוד אלא שעבד בי בעלי שבע שנים, ובשעת כניסתי לחופה החליפו את לאה אחותי, ולא הייתי מדברת עם יעקב, כדי שלא יכיר בין קולי לבין קול אחותי. והלא דברים קל וחומר: ומה אני בשר ודם לא הקפדתי על צרה שלי, אתה תקפיד על צרה של עבודה-זרה, שנאמר בהן: "עינים להם ולא יראו, אזנים להם ולא ישמעו" (תהלים קטז, ה-ו)?

מיד נתגלגלו רחמינו ונשבע לה לרחל שיחזירם במקומם, שנאמר: "כה אמר ה': קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים, רחל מבכה על בניה וגו'" (ירמיה לא, יד) - אל תיקרי: "רחל מבכה על בניה", אלא: "רוח אל מבכה על בניה"; "מאנה להנחם על בניה כי איננו. כה אמר ה': מנעי קולך מבכי וגו' ויש תקוה לאחריתך, נאום ה'" (שם טו-ז).

סוף דבר

בהתבוננות בפרשת חייה ומותה של רחל ראינו כי אמנם מתה רחל בצעירותה, אך בזאת לא הושלם תפקידה. היא ממשיכה להיות אם הבנים גם לאחר סיום תקופת חייה. מחד גיסא, היה מגיע לה עונש והיא אכן נענשה; אולם עונשה הוא גם שכרה.

"בְּסֵאֶפֶא בְּשִׁלְחָה תְּרִיבָנָה" (ישעיהו כז, ח), ומכאן למדו חז"ל (סוטה ח ע"ב) מדידת מידה כנגד מידה. ואף בדרכי הנהגת הקב"ה בפרשת חייה ומותה של רחל אנו רואים כיצד מדד הקב"ה מידה כנגד מידה בתשלום שכרה.

ואולי זוהי כוונת הקב"ה למשה: "וראית את אחורי ופני לא יראו". אין אתה יכול להבין דרכי הנהגת הקב"ה את עולמו לפני התרחשות כל הדברים; רק לאחר התרחשות כל המאורע בשלימותו תוכל להבין דרכי הנהגת ה' את עולמו.